

Опубліковано:

Гусев С.А. Антропоморфная пластика среднебужской локальной группы трипольской культуры (этапы VI-VII-CI) / С.А. Гусев // С.Н. Бибииков и первобытная археология.– СПб. : ИИМК РАН, 2009. – С. 306–316.

С.О.Гусев

Антропоморфна пластика середньобузької локальної групи трипільської культури (етапи VI-VII-CI)

Стаття присвячена характеристиці колекцій антропоморфної пластики поселень середньобузької локальної групи трипільської культури (етапи VI-VII-CI). Проведена типологічна систематизація фігурок, описані особливості їх виготовлення і декорації, а також зроблена спроба реконструкції деяких давньоземлеробських обрядів із застосуванням антропоморфної скульптури малих форм. Вказана регіонально-тимчасова особливість трипільської пластики, яка полягає в поширенні переважно невеликих забарвлених червоною фарбою статуеток на веретеноподібній ніжці, а також присутності фігурок на циліндричній ніжці, в тому числі гігантських розмірів.

Ключові слова: трипільська культура, давньоземлеробські обряди, трипільська пластика, середньо бузькі поселення, антропоморфна пластика, трипільська скульптура малих форм.

С.А. Гусев

Антропоморфная пластика среднебужской локальной группы трипольской культуры (этапы VI-VII-CI)

Статья посвящена характеристике коллекций антропоморфной пластики поселений среднебужской локальной группы трипольской культуры (этапы VI-VII-CI). Проведена типологическая систематизация фигурок, описаны особенности их изготовления и декорации, а также сделана попытка реконструкции некоторых древнеземледельческих обрядов с применением антропоморфной скульптуры малых форм. Указана регионально-временная особенность трипольской пластики, которая заключается в распространении преимущественно небольших окрашенных красной краской статуэток на веретенообразной ножке, а также присутствии фигурок на цилиндрической ножке, в том числе гигантских размеров.

Ключевые слова: трипольская культура, древнеземледельческие обряды, трипольская пластика, среднебужские поселения, антропоморфная пластика, трипольская скульптура малых форм.

S.O. Gusev

Anthropomorphic plastic arts of the Middle Buh local group of Trypil' culture (periods VI-VII-CI)

The article is devoted to the description of the collections of anthropomorphic plastics of the settlements of the Middle Buh local group of Trypil' culture (stages VI-VII-CI). Typological systematization of figurines was carried out, the features of their manufacture and decoration were described, and an attempt was made to reconstruct some ancient land-farming rituals using anthropomorphic sculpture of small forms. The regional-temporal feature of Trypil' plastics is shown, which consists in the distribution of predominantly small statuettes painted with red paint on a spindle-shaped foot, as well as the presence of figures on a cylindrical leg, including giant dimensions.

Key words: Trypil' culture, ancient agricultural rites, Trypil' plastics, Middle-Buh settlements, anthropomorphic plastics, Trypil' sculpture of small forms.

На рубежі IV–III тис. до н.е. трипільсько-кукутенський етномасив мав два чітко виражені ареали – західний (кукутенський) та східний (трипільський). В середній течії Південного Бугу проходила зона їх культурного зіткнення і, як наслідок, тут склалася своєрідна середньобузька локально-територіальна група пам'яток Трипілля етапів VI–VII – CI, у якій переплелися риси обох ареалів. Синкретичний характер середньобузької групи проявився у співіснуванні столової кераміки з мальованим та заглибленим орнаментом, у технології гончарного виробництва, зокрема у додаванні жорстви до тіста столового посуду. У домобудівництві особливістю було спорудження невеликих за площею одноповерхових глинобитно-каркасних наземних жител поряд із землянками та напівземлянками. Мали свою специфіку крем'яні знаряддя праці, що виготовлялися переважно на основі довгих пластин з імпортованої спочатку із Середнього Подністров'я, за тим – з Південно-Східної Волині сировини. Вирізняються самобутністю культові вироби (пластика, моделі жител, “біноклі” тощо).

На трипільських пам'ятках середньобузької локальної групи виявлено чимало людиноподібних скульптурок, які в числі керамічних виробів посідають друге місце за кількістю після посуду. Колекції антропоморфної пластики різняться за обсягом, що пояснюється масштабами розкопок та характером досліджених об'єктів (наземні житла, заглиблені споруди, ями). Чисельними є набори фігурок з Ворошилівки, Немирова та Сосон, де проводилися розкопки заглиблень і саме у них трапилося найбільше статуеток. На інших пам'ятках в розкопах і під час археологічної розвідки виявлено лише по кілька фігурок (табл.1).

При описі найбільших збірок та окремих знахідок антропоморфної пластики ми ставили за мету виявити регіонально-часові особливості трипільської малої скульптури, дотримуючись відносно-хронологічної послідовності побутування пам'яток. За основу морфологічної класифікації взято схему, розроблену А.П. Погожевою (Погожева, 1983). Разом з тим, звернуто увагу на окремі відмінності у формах, прийомах ліплення людиноподібних фігурок різних поселень в межах однієї територіально-хронологічної групи. Спираючись на фактичний матеріал ми також спробували пояснити деякі ритуальні дійства за участю статуеток.

Ранні фази розвитку середньобузької локальної групи представляють поселення біликівського типу етапу VI–VII. Як на епонімній пам'ятці, так і на інших однотипних поселеннях виявлено мало антропоморфної пластики. Самими цікавими, по-суті, є фрагменти чотирьох жіночих фігурок із Цвіжина. Вони були виготовлені з високоякісного столового тіста (суміш тонкоструктурної глини, слюди і піску), мали задовільний випал, що забарвлював статуетки у світложовтий колір. Своєрідною є нижня частина статуетки середнього розміру, яка закінчувалася не характерною для веретеноподібного підтипу C₂ (за А.П. Погожевою) ніжкою-конусом, а мала пласку стопу з насічкою на місці великого пальця (рис.1, 1). Вона могла цілком самостійно стояти на горизонтальній поверхні. Від тазу до колін

фігурка розмальовувалася чорнофарбовими смугами, які на сідницях завершувалися спіралеподібними закрутами, а спереду сходилися “зеброю”.

Таблиця 1.

№	етап	поселення	загал. к-ть	частини тулуба			підтип		орнамент		сидячі	чолов.	гігант.
				верх.	сер.	ниж.	C ₂	C ₃	мал.	заглиб.			
1	ВІІ-СІ	Курилівка	3	-	2	1	-	2	-	1	-	1(?)	2
2	ВІІ-СІ	Лисогірка	1	-	1	-	-	1	-	-	-	-	1
3	ВІІ	Немирів	51	17	10	24	49	2	15	8	1	1	1
4	ВІІ	Ворошилівка	151	26	39	86	145	6	9	1	3	3	4
5	ВІІ	Сосни	11	5	6	-	10	1	-	-	-	-	2
6	ВІ-ВІІ	Цвіжин	4	-	3	1	4	-	1	2	-	-	-
7	ВІ-ВІІ	Біликівці	2	-	2	2	2	-	-	-	-	-	-
8	ВІ-ВІІ	Білозірка	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
9	ВІ-ВІІ	Вишенька-2	1	-	-	1	-	1	-	-	-	-	1
всього:			225	48	63	116	211	13	25	12	4	5	11

Ще одна цвіжинська статуетка цікава тим, що жіноче лоно зімітоване двома дугоподібними врізними лініями (“фартушком”) (рис.1, 2). У зламі нижньої частини тулуба знаходилося заглиблення, чимось подібне до штифтового з’єднання при ремонті або ж статуетка ліпилася з “хребтом” з тонкої палички. Це є досить рідкісне явище у технології виготовлення трипільської антропоморфної пластики. Відомо лише декілька прикладів, коли голівка фігурки з Криничок, наприклад, закріплювалася на вертикальному стрижневі (Гамченко, 1926, с.36, рис.21), а фрагмент середньої частини статуетки з Флорешт мав наскрізний вертикальний отвір крізь увесь тулуб (Погожева, 1983, с.34, рис.9, б).

Для всебічного розуміння ролі жіночої скульптури в ідеології носіїв трипільської культури справді унікальною знахідкою є фігурка з відбитком зернівки (рис.1, 3). Стегнова частина лівої ноги належала статуетці середнього розміру підтипу С₂ з пласким торсом і яскраво вираженою стеатопігією. Коліно позначене невеликим горбиком. Фігурка, принаймі її нижня частина, ліпилася з двох половинок, що слід вважати швидше нетиповим для Середнього Побужжя прийомом виготовлення трипільських скульптурок. Однак головне не в цьому. У свіжу глину сформованої статуетки якраз на місці жіночого дітородного органу була втиснута зернівка ячменю голозерного (*Hordeum vulgare var nudum*). Ми повернемося до цього неординарного факту, оскільки рідкісне явище втискування однієї зернини у тіло жіночої фігурки повторилося ще на одному поселенні Середнього Побужжя – у Ворошилівці.

Четвертий фрагмент із Цвіжина відображає праве стегно схожій до вищеописаної зліпленої з двох частин статуетки підтипу С₂ (рис.1, 4).

З усіх поселень середньобузької локальної групи найбільше антропоморфної пластики знайдено на еталонному поселенні етапу ВІІ Ворошилівка. Колекція нараховує 151 екз. Усі вони фрагментовані, причому переважають нижні частини фігурок (57%). Зовсім небагато голівок від статуеток (11,2%). Найкраще збережені ворошилівські статуетки правомірно віднести до типу С підтипів С₂ і С₃. Підтип С₂ представлений чисельними

стрункими фігурками з веретеноподібною ніжкою, виразними плічками та стегнами. Голівка дископодібної форми з носом-защипом була посаджена на видовжену шию. На місці очей, плечей та стегон робилися, як правило, наскрізні проколи. Жіночі груди на приплюснутих торсах зрідка позначалися двома ледь помітними наліпками. В нижній частині тулуба живіт мав опуклість, а жіноче лоно досить часто імітувалося неглибокими трикутними прокресленнями. Також неглибока лінія у верхній частині стегон позначувала роздвоєння ніг спереду та ледь помітні сідниці ззаду. Коліна і литки зображені потовщенням, що звужується на конус. Ступня відсутня, однак окремі статуетки мали злегка загнутий вперед кінець конуса, а особливо ретельно виготовлені фігурки – навіть виділений насічкою великий палець (рис.1, 5–8; 2; 3; 4, 1–6).

До підтипу C_3 у ворошилівській колекції належить лише кілька екземплярів, які мали циліндричну або ступкоподібну нижню частину, чимось нагадуючи довгу спідницю (рис.4, 4). Нажаль, ми не можемо повністю відтворити вигляд фігурок підтипу C_3 , оскільки жодної цілої не збереглося. Втім, беручи до уваги цілі ступкоподібні статуетки з інших регіонів, навряд чи вони кардинально відрізнялися від верхньої частини фігурок підтипу C_2 . Та ж дископодібна голівка, плаский торс, проколи в районі очей і на тулубі. Варто відзначити, що статуетки великих і гігантських розмірів мали саме ступкоподібний низ, а їх ніжка-спідниця часто була пустотілою. Роздвоєння ніг в районі стегон спереду і ззаду імітувалося вертикальною заглибленою лінією лише до колін (рис.6, 2,3).

Не викликає сумніву, що статуетки на ступкоподібній ніжці трипільці використовували стоячими на пласкій поверхні, тоді як фігурки з веретеноподібною ніжкою не могли самостійно стояти. Їх потрібно було або встромлювати у м'який ґрунт, або підвішувати на мотузочці (одна з версій призначення отворів на тулубі), або ж вставляти у спеціальний пристрій для стійкості (Пассек, 1949, с.95, рис.50, 1). Таким чином, правомірно припустити, що різнотипні морфологічно статуетки на одному поселенні призначалися для різних варіантів ритуальних дійств.

Ворошилівські фігурки вироблялися з різноякісного тіста, характерного для столової кераміки. Це суміш добре просіяної глини з піском, слюдою, зрідка шамотом. Випалені вони посередньо, мають сіро-жовтий або жовтогарячий колір. Поверхня додатково не оброблялася і, як правило, не орнаментувалася. Осторонь загальної традиції стоять 4 фігурки. Три з них (рис.3, 1,2,4) були виготовлені з якісного столового керамічного тіста, випалені рівномірно, але погано. Поверхня фігурок після випалу додатково ретельно залощувалася, що надавало їм своєрідного сіро-зеленого забарвлення. Заглибленими лініями позначувалися жіноче лоно і роздвоєння ніг. Статуетки мали сліди суцільного фарбування у червоний колір. В одній з цих фігурок з правого боку в районі литок зберігся чіткий відбиток крупної зернівки пшениці-двозернянки (*Triticum dicossum* L) (рис.3, 2). Оскільки зернівка містилася на поверхні старанно виробленої і пофарбованої фігурки,

втискування насінини злаку у свіже тісто, як і у випадку зі статуеткою з Цвіжина, було навмисним.

Фахівцям добре відомі приклади, коли на ранніх етапах своєї історії трипільці замішували зерно з керамічною глиною, призначеною для виготовлення скульптурок. Дослідження цього явища за матеріалами Луки-Врублевецької дозволили С.М. Бібікову дійти висновку, що жіночі зображення в трипільському суспільстві відображали, поряд з іншими, культ родючості та слугували амулетами, що викликали плодючість у жінок. Акт “засівання” глиняного тіста не тільки зерном, а й борошном, вчений розумів як одноразове ритуальне дійство, після чого статуетками більше не користувалися і про них забували. Так, принаймі, трипільці чинили з більшістю фігурок (Биби́ков, 1953, с.259).

Після опублікування монографії С.М.Бібікова “Ранньотрипільське поселення Лука-Врублевецька на Дністрі” (1953 р.) ідея зв’язку трипільської глиняної пластики із землеробською магією сумнівів ні у кого не викликала. Втім, багато хто вважав, що значну частину своїх статуеток трипільці використовували не одноразово, а досить довго (Мовша, 1953, с.85–87). Їх могли ставити у трипільському житлі як ідолів (Т.С.Пассек аргументувала це прикладом моделі хатки з Попудні), застосовувати у моліннях про достаток сім’ї та роду, бачити в них іпостасі предків, класти у поховання або ж носити при собі як амулет чи оберіг від злих духів. В усякому випадку фігурками користувалися деякий час і їх культове значення не обмежувалося актом “засівання”, ліплення і ламання. Ми не станемо наводити численні приклади, що доводять “довговічність” багатьох трипільських статуеток, а обмежимося принагідним фактом втискування окремої зернівки в тіло скульптурки. Одразу відкинемо вірогідність випадкового потрапляння зерна в глину, як це нерідко траплялося з посудом. Надто вже осмислено трипільці поміщали зернятка у фігурки з Гребенюкового Яру (Бурдо, 1997, с.21, рис.1, 5), Голеркан (Погожева, 1983, с.25, рис.4, 1), Данилової Балки (Симонович, 1987, с.93), Вільшанки (Гусев, 1996, с.105–109), не кажучи вже про відбиток у потилиці гарно виліпленої статуетки з Кадієвець-Бураківки (Мовша, 1969, с.32, рис.11) і вищеописані екземпляри з Ворошилівки та Цвіжина. Схожі явища відомі також у ранньоземлеробській енеолітичній антропоморфній пластичці Болгарії, Румунії. Скульптурні жіночі зображення з демонстративно втиснутим зернятком виразно говорять про тривалість їх використання, бо навіть і без зернівки, маючи чіткий її відбиток, ці трипільські Деметри не втрачали свого магічного значення і ще довго могли залишатися “заплідненими” символами родючості Жінки-Матері і Матері-Землі. Щоправда, з розвитком культури зазнав помітної еволюції сам землеробський ритуал: якщо на ранніх етапах Трипільля зерно домішувалося або втискувалося у тіло жіночих статуеток у великій кількості, то в середньому – на початку пізнього періоду було достатньо втиснути одну насінину, щоб його магія передалася усій статуетці, а ритуал набував глибокого сакрального змісту.

Однак повернемося до характеристики ворошилівської антропоморфної пластики. Схожа за формою до вищеописаної друга лощена фігурка веретеноподібного типу мала не притаманні для Ворошилівки заглиблені насічки поперек лінії, що роздвоювала ноги в області стегон (рис.3, 4). Подібні прийоми оздоблення антропоморфних статуеток (“фартушок з тороками”) знайомі на пам’ятках розвинутого Трипілья Середнього Подністров’я типу Поливанового Яру II (Попова, 2003, с.192, 195). Припускаємо, що статуетка виконана під впливом мотивів західних традицій декорування скульптурок.

Фрагмент третьої зеленувато-сірої лощеної статуетки демонструє частину стрункого жіночого стану з досить великими отворами на клубках тазу і підкресленою опуклістю низу живота (рис.3, 1). Як і дві попередні, ця фігурка була суцільно пофарбована у червоне.

Інші особливості має четвертий фрагмент статуетки веретеноподібного типу. По-перше, вона виготовлялася з чужого для ворошилівської гончарної практики тіста (білуватого відтінку суміш глини, каоліну, піску, шамоту), мала гірчично-жовтий ангоб і гарний випал. По-друге, поверх ангобу був виконаний чорнофарбовий орнамент у вигляді стрічок, що ззаду оперізували литки і сходилися спереду, дещо піднімаючись догори (рис.3, 3). Такий “збровий” орнамент досить часто трапляється на антропоморфній пластиці межиріччя Південного Бугу та Дніпра (Володимирівка (Пассек, 1949, с.94, рис.49), Кринички (Погожева, 1983, с.73, рис.21, 8,9). Для цього ж району характерне й керамічне тісто. Найвірогідніше, фігурка потрапила у Ворошилівку з поселень Буго-Дніпровського межиріччя як прямий імпорт.

Стилізованих фігурок чоловіків у Ворошилівці знайдено три. Вони досить невеличкі, пропрацьовані нашвидкуруч і зображені у сидячій чи напівсидячій позі (рис.2, 9, 14,15). На одній з них залишилися сліди червоної фарби (рис.2, 9).

На Ворошилівському поселенні не трапилося жодної реалістичної статуетки. На фігурках немає імітованих зачісок, деталей вбрання чи будь-яких інших атрибутів, відомих за пластичними зразками східного трипільського ареалу. Лише на двох статуетках проглядаються нагрудні “підвіски”, передані заглибленими лініями (рис.2, 6; 3, 5). Привертає увагу фрагмент статуетки, тулуб якої спереду, а найбільше зі спини був густо поштриканий загостреною паличкою (рис.2, 4).

Загалом, антропоморфні зображення з Ворошилівки характеризуються невеликими розмірами, досить стилізованими, іноді навіть недбалими прийомами виконанням фігурок жінок у стоячій позі переважно на веретеноподібній ніжці. В районі очей, стегон і тазу часто робилися наскрізні проколи. Рідкісним є прикрашання скульптурок фарбою або заглибленими лініями.

До ворошилівського типу середньобузької локальної групи належить трипільське поселення етапу VII Сосни, що на р.Згар. В ході археологічних досліджень цієї пам’ятки знайдено 9 антропоморфних статуеток. Переважають нижні частини фігурок на веретеноподібній ніжці (4 екз.), 3

голівки, фрагмент гігантської статуетки на ступкоподібній ніжці та 1 ціла невелика скульптурка підтипу С₂. Остання мала мініатюрну погано пропрацьовану дископодібну голівку з носом-защипом, ледь приталений тулуб і конічну ніжку з імітацією стопи (рис.4, 12). Особливістю цієї фігурки та ще двох було те, що вони виготовлялися з керамічного тіста, типового для кухонного посуду, а не зі столового. Варто звернути увагу, що голівки Сосонських статуеток були посаджені на довгу шию, подібно до ворошилівської скульптурної традиції (рис.4, 8,9). Статуеткам велетенських розмірів, певно, належали голова дископодібної форми (6,5 см у діаметрі) з товстим великим носом-защипом і без очей-проколів (рис.4, 7) та уламок середньої частини циліндричної ніжки ступкоподібної фігурки підтипу С₃.

Досить чисельну збірку антропоморфної пластики виявлено під час досліджень трипільських пам'яток на території Немирівського скіфського городища VIII–VI ст. до н.е. Як з'ясувалося, на пагорбах всередині городища існувало два різночасових поселення. Перше відоме за польовою документацією та окремими публікаціями як Немирово, Вали або Малі Вали. Воно датується етапом ВІІ. Про друге поселення етапу СІ (ур.Могилки) фахівцям відомо менше (Гусев, 1995, с.73–80). Археологічні розкопки під керівництвом С.С.Гамченка (1909 р.) та М.І.Артамонова (1946-48 рр.) провадилися в обох пунктах, але зібрання пластики, що налічує 51 екз., не розділене за місцем розкопок. Як єдину колекцію описала і частково опублікувала антропоморфні матеріали з Немирова й А.П. Погожева (Погожева, 1983; Pogoseva, 1985, s.194–196). Гадаємо, переважна більшість антропоморфних фігурок походять з поселення етапу ВІІ (Вали).

Немирівські статуетки представлені невеликими стилізованими фігурками на веретеноподібній ніжці (підтип С₂) зі сплющеною дископодібної головою, просадженою, на відміну від пластики з Ворошилівки та Сосон, на коротку шию. На місці очей, плечей і тазу традиційно присутні наскрізні отвори, а в одній зі статуеток під правим “оком” зроблений ще один прокол меншого діаметра (рис.5, 2). Щоки двох голівок прикрашені “татуванням” у вигляді рисок, що сходяться до носа (рис.5, 5,9). Дві фігурки на спині мали “зачіску” у вигляді джгута волосся. На п'яточках статуетках прокресленнями або валиками на грудях передані підвіски, або ж, на думку А.П.Погожевої, вирізи одягу (рис.5, 3,5,9).

В немирівській збірці є одна реалістична статуетка (рис.5, 4), одна чоловіча сидяча фігурка (рис.5, 12) та частина стегна пустотілої ніжки від фігурки велетенських розмірів (рис.6, 4).

Цікавий фрагмент нижньої частини статуетки на веретеноподібній ніжці зберігається у фондах Державного Ермітажу (Фонди..., №ЮП ІІ/1276). Фігурку розламали ще свіжою і, ніби ненароком, наступили чи сіли на ніжку (помітні сліди тонкопрядної тканини), від чого вона сплюснулася (рис.5, 11). Вже потім уламок потрапив у вогонь і добре випалився. Можливо це технологічний брак, але не варто забувати думку С.М.Бібікова про те, що трипільці деякі свої статуетки кидали у вогонь одразу після формовки, без попереднього просушування (Бибиков, 1953, с.255–256).

Наприкінці опису антропоморфної пластики з Немирова відзначимо, що на 15-ти фігурках збереглися сліди суцільного фарбування у червоний колір. За пропорційним співвідношенням це більше, ніж на Ворошилівському поселенні майже у 5 разів. Загалом, колекції з Ворошилівки, Сосон та Немирова досить схожі. Не дивлячись на окремі відмінності, їх можна розглядати як еталонні для трипільських поселень етапу VII Середнього Побужжя.

Завершальні фази існування середньобузької локальної групи представляють трипільські поселення курилівського типу етапу VII–СІ. На епонімному селищі поблизу с. Курилівка виявлено три антропоморфні статуетки. Два фрагменти тазових частин належали фігуркам гігантських розмірів, причому один з них на сідницях мав архаїчний заглиблений орнамент у вигляді концентричних кіл (рис.6, 5), а другий – порожнину у нижній частині випуклого живота завбільшки із жолудь, що імітувала вагітність (рис.6, 6). Третя курилівська знахідка зображала злегка підігнуту ліву ногу статуетки з роздвоєними ногами (рис.6, 7). Вправно виліплена стопа з п'ятою і боковими кісточками. Коліно позначене наліпом. Припускаємо, що це була досить реалістична фігурка з роздвоєними ногами у сидячій чи напівсидячій позі, можливо чоловіча.

З поселення курилівського типу Лисогірка походить також тазова частина статуетки-гіганта. Сідниці виліплені невиразно, жіноче лоно ледь позначене кутом із заглиблених ліній, які обрамляють опуклий низ живота (рис.6, 8). Скульптурне виконання лисогірської статуетки дуже нагадує фрагмент “вагітної” фігурки з Курилівки.

Серед антропоморфної пластики трипільських пам'яток Середнього Побужжя, як і в інших регіонах трипільсько-кукутенського ареалу, статуетки з опуклим животом далеко не рідкість. Зрозуміла семантика зображення – вагітність жінки або заплідненість (родючість) Матері-Природи. Деякі “вагітні” фігурки, на думку Т.Г.Мовші, відображали не ідею плодючості взагалі, а мали конкретніше призначення і використовувалися у моліннях про достаток води, зерна, металу (приклад зі статуеткою з Коломийщини II, яка в животі мала мідну пластинку), приплід потомства тощо (Мовша, 1969, с.33). За зразками антропоморфної пластики з поселень середньобузької локальної групи не прослідковується якась закономірність у такій іконографії. Опуклі і часто пустотілі животи мали фігурки як велетенських, так і невеликих розмірів, виготовлені ретельно і недбало, орнаментовані і неорнаментовані, з втиснутим зерном і без нього. Щоб зрозуміти семантику цього образу та трипільської малої скульптури в цілому потрібні додаткові дослідження, в тому числі в плані планіграфії знахідок.

Дослідники антропоморфної пластики Трипільля (Т.С.Пассек, Т.Г.Мовша, А.П.Погожева та ін.) неодноразово підкреслювали надзвичайну важливість точного встановлення під час археологічних розкопок місцезнаходження статуеток. Вивчення трипільських пам'яток у Середньому Побужжі дозволили простежити важливі закономірності у цьому плані: антропоморфні фігурки майже не траплялися у житлах, зрідка знаходилися

на міжжитловому просторі (на подвір'ї), а зосереджувалися переважно у заглибленнях. Усі статуетки малих і середніх розмірів були переламані на 2-3 частини, а велетенські фігурки розбиті на шматки. Так, розкопуючи вал скіфського городища у Немирові, М.І.Артамонов натрапив на трипільську яму діаметром близько 4-х м з похилими стінками і нерівним дном. Вона була заповнена фрагментами кераміки, деревним попелом, кістками великих тварин (в т.ч. роги великого бика) і кількома десятками фрагментів антропоморфних і зооморфних фігурок (Артамонов, 1948). У Ворошилівці поблизу житла №4 на дні ями №2 розміром 3 x 2,8 м, глибиною 0,8 м від денної поверхні містилися залишки багаття на глиняній вимостці, великий камінь, розвал кухонного горщика, кістки і щелепа бика, 14 глиняних пінтадерів, кілька “хлібців” та уламки від 93-х невеликих статуеток (62% від загальної колекційної кількості). На поселенні Сосни 6 з 9-ти фігурок були виявлені у землянці №2, що була обладнана кам'яною вимосткою для багаття. Тут же знаходилося дві зооморфних статуетки і практично ціла велика миска з біхромним розписом. Гадаємо, якісь важливі ритуали трипільці відправляли довкола багаття в ямах чи землянках. Під час цих культових церемоній поряд із символами жіночого начала використовувалися чоловічі іпостасі в образі голови бика або його скульптурних зображень. Трипільські культові заглиблення з пластикою не йдуть в порівняння з монументальними святилищами жінки і бика стародавнього Сходу на кшталт Чатал-Гуюка (Mellaart, 1967), але певний зв'язок ідеологічних традицій носіїв трипільської культури з давніми ранньоземлеробськими центрами Анатолії та балкано-дунайського кола простежується. Археологічні матеріали середньобузької локальної групи розвинутого Трипільля чітко вказують на близькість образів жінки і бика (чоловіка) як двох начал культу родючості, а те, що церемонії зі статуетками відбувалися у певних місцях – заглибленнях, – цілком може бути пояснене регіональною особливістю.

Для антропоморфної пластики поселень Середнього Побужжя, як уже зазначалося, характерні фігурки малих і середніх розмірів. Окремі фрагменти (менше 5 % від кількості описаної пластики) належали статуеткам велетенських розмірів. Якщо повна висота реконструйованих фігурок становила від 5 до 20 см, то статуетки-гіганти з Ворошилівки, Сосон, Немирова, Курилівки і Лисогірки мали не менше 40–50-ти см заввишки, а один ворошилівський уламок (рис.6, 1) міг належати скульптурці висотою 0,8–0,9 м. Відомі нам нижні частини статуеток-велетнів були ступкоподібними, з пласким “дном” і пустотілі всередині. Це вже не просто індивідуальні фігурки-амулету, а справжні жіночі ідоли. Ще у 1960-х роках Т.Г.Мовша припускала, що велетенські фігурки з пустотілими ніжками-стовпчиками у період розвинутого Трипільля були поширені саме на Південному Бузі та західніше від нього (Мовша, 1969, с.24). Зазначені знахідки на поселеннях етапів VII та CI Середнього Побужжя однозначно підтверджують, що тут побутували великі скульптурні зображення жіночих

ідолів і використовувалися вони, певно, у колективних культових церемоніях.

Таким чином, аналіз антропоморфної пластики середньобузької локальної групи трипільської культури дозволяє зробити висновки, що тут переважали фігурки середніх і малих розмірів на веретеноподібній ніжці, серед яких домінували стилізовані жіночі зображення у стоячій позі. Зустрічаються скульптурні жіночі ідоли й велетенських розмірів. В археологічних колекціях переважають фігурки без орнаменту або ж із суцільним фарбуванням у червоний колір. Чорнофарбовий стрічковий та заглиблений декор є рідкісним прийомом оздоблення антропоморфної пластики. Реалістична пластика, а також деталі одягу, взуття, зачіски практично відсутні. Іконографіка статуєток Середнього Побужжя більше нагадує західні пластичні традиції з рідкісним використанням східнотрипільських прийомів виготовлення і оздоблення. Чимало магічних ритуалів з пластикою відбувалися у спеціальних культових заглибленнях або у землянках.

При загальній характеристиці антропоморфної пластики ми не зупинялися на описі статуєток з поселень Біликівці, Білозіра, Вишенька-2, де знайдено по 1–3 екземпляри, оскільки вони надто фрагментовані й не дають додаткової принципово важливої інформації. Подальші дослідження своєрідної локально-територіальної групи Трипілля етапів VI–VII–CI та накопичення нових археологічних матеріалів дозволять більш детально з'ясувати особливості розвитку духовної культури давнього населення Середнього Побужжя як важливої складової усього трипільсько-кукутенського етномасиву.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Рис.1. Антропоморфна пластика середньобузької локальної групи. Цвіжин (1–4), Ворошилівка (5–8). Anthropomorphic statuettes of the Middle Buh local group. Tsvyzhyn (1–4), Voroshylivka (5–8).

Рис.2. Антропоморфна пластика середньобузької локальної групи. Ворошилівка. Anthropomorphic statuettes of the Middle Buh local group. Voroshylivka.

Рис.3. Антропоморфна пластика середньобузької локальної групи. Ворошилівка. Anthropomorphic statuettes of the Middle Buh local group. Voroshylivka.

Рис.4. Антропоморфна пластика середньобузької локальної групи. Ворошилівка (1–6), Сосни (7–14). Anthropomorphic statuettes of the Middle Buh local group. Voroshylivka (1–6), Sosny (7–14).

Рис.5. Антропоморфна пластика середньобузької локальної групи. Немирів. Anthropomorphic statuettes of the Middle Buh local group. Nemyriv.

Рис.6. Антропоморфна пластика середньобузької локальної групи. Ворошилівка (1–3), Немирів (4), Курилівка (5–7), Лисогірка (8). Anthropomorphic statuettes of the Middle Buh local group. Voroshylivka (1–3), Nemyriv (4), Kurylivka (5–7), Lyssohirka (8).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Артамонов М.И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1948 г. // НА ІА НАН України. – 1948/4.
- Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре // МИА. – 1953. – №38. – 460 с.
- Бурдо Н.Б. Землеробство ранньотрипільських громад східного регіону // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – К., 1977. – С.21.
- Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909–13 рр. // Трипільська культура на Україні. – К., 1926. – Вип.І. – С.31–42.
- Гусев С.О. Трипільські поселення поблизу Немирова // Археологія. – 1995. – №3. – С.73–80.
- Гусев С.О. Нові дані про культову пластику трипільської культури // Археологія. – 1996. – №3. – С.105–109.
- Мовша Т.Г. К вопросу о развитии трипольской антропоморфной пластики // КСИА АН УССР. – 1953. – Вып.2. – С. 85–87.
- Мовша Т.Г. Об антропоморфной пластике трипольской культуры // Советская археология. – 1969. – №2. – С.15–34.
- Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений (III–II тысячелетия до н.э.) // МИА. – 1949. - №10. – 248 с.
- Погожева А.П. Антропоморфная пластика Триполья. – Новосибирск, 1983. – 145 с.
- Попова Т.А. Многослойное поселение Поливанов Яр. К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье. – СПб., 2003. – 240 с.
- Симонович Е.О. Ранньотрипільське поселення в с.Данилова Балка на Кіровоградщині // Археологія. – 1987. – Вип.60. – С.92–94.
- Фонди Державного Ермітажу. Інв. № ЮП II/1276.
- Mellaart I. Catal Huyuk. A Neolithic Town in Anatolia. – L.– N.Y, 1967.
- Pogoseva A.P. Die Statuetten der Tripollje-Kultur // Beitrage zur Allgemeinen und Vergleichenden Archaologie. – Bonn, 1985 . – Band 7. – S.95–242.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР. К.
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. М.; Л.
НА ІА НАН України – Науковий архів Інституту археології НАН України.

RESUME

S.O.Gusev. Anthropomorphic plastic arts of the Middle Buh local group of Trypil' culture (periods BI-BII-CI)

In IV-III millennium BC in the Southern Buh basin there formed a specific local group of Trypil' monuments that had syncretic features of Western and Eastern cultural habitats. Most vividly they have been reflected in the methods of producing and decorating ceramics goods, particularly anthropomorphic plastic arts.

Small-sized stylized female statuettes with disc-like heads, nose-cogs, pinched torsos and cones- or column-like legs are typical of archeological unit settlements in Tsvyzhyn, Voroshylivka, Sosny, Nemyriv, Kurylivka and others. Frequently reach-through holes were made in the area of eyes, shoulders and pelvis, while the whole figurine was painted red. Garment, shoes or hair details are absent. Some statuettes were empty in the low part of the abdomen, or filled with grains, which points at the usage of anthropomorphic plastic arts in the rituals of fertility cults. Sitting male figurines are nearly absent, whereas rare for Trypil' gigantic female statuettes (up to one meter high) have been found. Judging by the archeological data, all the statuettes were broken and possibly according to the ritual tradition put to the pit (Voroshylivka, Nemyriv) or to the earth-house (Sosny).

The research of anthropomorphic plastic arts from the settlements of the Middle Buh allowed finding out in detail the peculiarities of the spiritual culture of the ancient agricultural population in Right-bank Ukraine in Neolithic age.